

**“Торгоны зам”-ын дагуух олон үндэстний ардын уран зохиолын
нийтлэг сэдвийн харьцуулсан судалгаа**

(Монгол болон түрэг хэлт үндэстнүүдийн баатарлаг
туульсын жишээгээр)¹

*Буудангийн МӨНХӨӨ**

*Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс, Ганьсу муж,
Лань жоу хот, Баруун хойдын үндэстний их сургууль*

Email: 13679430987@163.com,

<https://orcid.org/0009-0006-3594-5815>

Received: October 05, 2025 | **Accepted:** October 26, 2025 | **Published:** December 30, 2025

Хураангуй: Энэхүү өгүүлэлд Монгол болон түрэг хэлт үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын үндсэн нийтлэг сэдвүүдийг суурь болгон, харьцуулсан уран зохиол болон соёлын антропологийн судалгааны аргыг нэгтгэн ашиглаж, “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүдийн туульсын текстүүдэд нийтлэг сэдвийн бүтцийн онцлог, соёлын агуулга болон түүний үүсэх механизмыг олон хэмжээт өнцгөөс гүнзгий шинжилсэн. Судалгаанаас үзэхэд, эдгээр нийтлэг сэдвүүд нь Алтайн хэлний бүлгийн үндэстнүүдийн гүнзгий түүхэн уламжлал болон нягт хэлний соёлын харилцаатай салшгүй холбоотой төдийгүй “Торгоны зам”-ын соёлын солилцооны төв болох онцгой үүргээс ч үүдэлтэй. Мөн үндэстнүүдийн төстэй амьдрах орчин, соёлын уламжлалтай нягт холбоотой юм. Энэ төрлийн үндэстнүүдийн хоорондын туульсын сэдвийн нийтлэг үзэгдэл нь хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн нийтлэг талыг онцлон харуулж, “Торгоны зам” соёлын бүсийн үүсэл, хөгжлийг ойлгоход шинэ өнцөг өгч байна. Энэхүү судалгаагаар олон үндэстний ардын уран зохиолын солилцоо, харилцан үйлчлэлд үзүүлэх өвөрмөц сэтгэл татам байдлыг нээн илрүүлж, түүний баялаг хөгжлийн чиг хандлагыг

¹ Энэхүү өгүүлэл нь Боловсролын яамнаас хэрэгжүүлсэн Философи, нийгмийн шинжлэх ухааны судалгааны төсөл болох “Хятадын ‘Жангар’ текстийн цогцолбор судалгаа” (төслийн дугаар: 16JZD032) болон Ганьсу мужийн Шинжлэх ухаан, технологийн төлөвлөгөөний инновацын авьяастны төлөвлөгөөний төсөл болох “‘Торгоны зам’-ын дагуух улс орнуудын ‘гурван их туульс’ соёлын өвийн дижитал хамгаалалт ба инновацын хөгжлийн судалгаа” (төслийн дугаар: 25RCKA016) -ийн хүрээнд бичигдсэн болно.

харуулахыг зорьж байна.

Түлхүүр үг: “Торгоны зам”, олон үндэстний ардын уран зохиол, сэдэв, харьцуулсан судалгаа, Монгол туульс, түрэг хэлт үндэстнүүдийн туульс

A Comparative Study of Common Motifs in the Multi-ethnic Folk Literature of the Silk Road: A Case Study of Mongolian and Turkic Heroic Epics

MENGKAI, B

Northwest Normal University,
Lanzhou city, Gansu, China

Abstract: Using the shared basic motifs in Mongolian and Turkic heroic epics as a starting point, this paper integrates research methods from comparative literature and cultural anthropology. It conducts an in-depth analysis of the structural characteristics, cultural connotations, and formation mechanisms of common motifs found in the epic texts of ethnic groups along the "Silk Road," examining them through aspects such as thematic content, plot motif structure, and narrative modes. The study reveals that the emergence of these shared motifs is closely tied to the deep historical roots and linguistic-cultural relations between the nations of Altaic language family. Furthermore, it benefits from the distinct role of the "Silk Road" as a hub for cultural exchange and is intrinsically linked to the similar living environments and cultural traditions of these groups. This cross-ethnic commonality in epic motifs not only highlights the universality of human civilization but also offers a fresh perspective for understanding the formation and development of the "Silk Road" cultural belt. Ultimately, this research aims to unveil the unique appeal of multi-ethnic folk literature in the context of exchange and interaction, showcasing its rich developmental trajectory.

Keywords: The Silk Road; multi-ethnic folk literature; motif; comparative study; Mongolian epics; Turkic Epics?

Нэг. Оршил

Хоёр мянга гаруй жилийн өмнө манай өвөг дээдэс асар их зориг, тууштай байдлаараа өргөн удам тал нутаг, хязгааргүй цөл газрыг туулан, Ази, Европ, Африкийг холбосон эх газрын Торгоны замыг амжилттай нээсэн юм. Энэ эртний худалдааны зам нь мянга мянган жилийн туршид цаг хугацааны шалгуурыг даван туулж, зөвхөн Зүүн, Барууны худалдааны харилцааны чухал суваг болоод зогсохгүй нээлттэй, хүлээцтэй, харилцан суралцах, харилцан ашигтай, хамтдаа хожих агуу сүнсийг тээж, хүн төрөлхтний хөгжил дэвшлийн түүхэнд тод хуудас бичсэн юм. Торгоны зам дагуу нүүдэлчин соёл, оазисын соёл хоорондоо холилдон, бие биедээ нөлөөлж, олон янзын, гайхалтай түүхийн зургуудыг хамтдаа бүтээжээ.

Эртний “Торгоны зам” нь Хятад, Перс, Энэтхэг, Араб, Грек зэрэг дэлхийн соёл иргэншлийг гялалзсан соёлын холбоосоор нягт холбож, өнөөгийн үндэстний соёлын үүсэл, хөгжилд баг бэх үндэс суурийг тавьсан юм. Энэ агуу соёлын коридор дээр дагуух үндэстнүүд удаан хугацааны турш найрсаг зэрэгцэн оршиж, харилцан солилцоо хийж, улс төр, эдийн засаг, соёл зэрэг олон талаар нягт холбоо тогтоосон. Энэ нягт харилцан үйлчлэл нь ардын уран зохиолыг үндэстнүүдийн

хооронд өргөн тархахад хүчтэй түлхэц өгч, үндэстний эв нэгдлийг дэмжих, үндэстний соёлын амьдралыг баяжуулах чухал хүч болсон төдийгүй улс орнуудын уран зохиолын хөгжил дэвшилд тасралтгүй эрч хүч оруулсан юм.

“Торгоны зам”-ын дагуух янз бүрийн үндэстний аман уламжлалын солилцоо, нэгдэл нь түгээмэл, олон давхаргат өвөрмөц соёлын харилцан үйлчлэлийн үзэгдлийг үзүүлж байна. Харилцан үйлчлэлийн хүрээгээр авч үзвэл, түүний нөлөө нь зөвхөн ардын бүтээлүүдийн хооронд биш, ардын бүтээлүүдийн хоорондын харилцаа, харилцан үйлчлэлийн агуулга нь мөн баялаг, олон янз бөгөөд зөвхөн уран зохиолын төрөл, үзэл санааны агуулгын хэлэлцүүлгээр хязгаарлагдахгүй. Үүнээс цааш харилцан үйлчлэлийн агуулгаар нь шинжилбэл, уран зохиолын төрөл, үзэл санааны агуулга, урлагийн хэлбэр, илэрхийлэх арга техник, бүтээх арга зэрэг бүх талаар харилцан үйлчлэл, бие биедээ нэвтрэх байдал ажиглагддаг. Үндэстнүүд гадаад соёлын нөлөөг хүлээн авах явцдаа өөрсдийн өвөрмөц амьдралын хэв маяг, соёлын сэтгэлгээний дагуу ардын уран зохиолыг бүтээлчээр өөрчлөн, дахин бүтээж, үндэстний өвөрмөц онцлог, тод бүс нутгийн онцлогтой уран зохиолын хэлбэрийг бий болгосон юм. Анхаарах зүйл бол харилцан үйлчлэлийн цаг хугацааны хэмжээг эргэн харвал, энэ төрлийн үндэстнүүдийн хоорондын соёлын солилцоо нь эртний үеэс эхэлсэн бөгөөд урт удаан түүхийн явцад тасралтгүй гүнзгийрч, өргөжин тэлсэн юм.

Тиймээс “Торгоны зам”-ын дагуух олон үндэстний ардын уран зохиолын солилцоо, хамтын соёлын харилцан үйлчлэлийг гүнзгий ойлгож, бүрэн танин мэдэх нь зөвхөн хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн олон янз байдал, нэгдмэл байдлыг илрүүлэхэд чухал ач холбогдолтой төдийгүй орчин үеийн “Нэг бүс нэг зам” санаачилгын хүрээнд соёлын бүтээн байгуулалтад үнэт түүхэн туршлага, бат бэх онолын дэмжлэг үзүүлж, биднийг шинэ эрин үед Торгоны замын сүнсийг илүү сайн өвлөн уламжлах, олон соёлын солилцоог дэмжихэд тусална.

Хоёр. “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүдийн туульсын мууг шийтгэж, ард түмнийг аврах сэдэв

“Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүдийн баатарлаг туульс нь ерөнхийдөө мууг шийтгэж, сайныг дэлгэрүүлэх, хүчирхийллийг дарах, амар амгаланг хамгаалах гол сэдэвтэй байдаг. Баатар хүмүүс эх орон, ард түмнээ хамгаалах, чөтгөр шулам, мангасыг дарж, гавьяа байгуулахын тулд хамаатан саднаа эрж хайх, овог аймгуудыг нэгтгэх зэрэг аргаар гаднын дайсны эсрэг тэмцэж, байгалийн хүчирхийлэл, нийгмийн муу муухайг төлөөлсөн янз бүрийн чөтгөр шулам, мангасыг ялж, энэ бүс нутгийн туульсын нийтлэг сэдвийг бүрдүүлдэг. Дайн ба энх, өшөө авах ба уучлах, хамгаалах ба золиослох нь туульсын гол аялгууг бүрдүүлдэг бөгөөд үүн дотор дайн ба гэрлэлт нь “Торгоны зам”-ын дагуух бүх туульсын мөнхийн сэдэв болж өнгөрдөг.

(Нэг) Мууг шийтгэж, сайныг дэлгэрүүлэх сэдвийн нийтлэг шинж чанар ба түүхэн хөрс

Энэ сэдвийн нийтлэг шинж чанар нь санамсаргүй биш, харин хүний нийтлэг ёс суртахууны үзэл бодол, үнэ цэний эрэл хайгуулд гүнзгий үндэслэсэн юм. Сайн ба муугийн мөнхийн тэмцэлд бүх үндэстнүүд шударга ёс мууг ялж, гэрэл гэгээ

харанхуйг хөөхийг хүсэн хүлээдэг. Энэ энгийн ёс суртахууны үзэл бодлыг туульс гэх утга зохиолын хэлбэрээр бүрэн илэрхийлж, урлагт өндөрт өргөсөн байдаг.

“Гурван их туульс”-Төвөдийн, Монголын “Гэсэр”, Хиргисийн “Манас”, Монголын “Жангар” нь гол дүр Гэсэр, Манас, Жангар нарыг төв болгон асар том үлгэр домгийг бүтээсэн бөгөөд баатруудын туулсан том жижиг дайн, хүнд хэцүү аялал зэргийг дүрслэн, тэдний ард түмнийг аврах, овог аймгуудыг нэгтгэх, идеал улс гүрнийг байгуулах гавьяаг магтан дуулсан. Эдгээр туульс нь анхан шатны нийгэм, боолчлолын нийгэм, феодалын нийгэм зэрэг нарийн төвөгтэй түүхэн хэлбэрүүдийг үндэслэн Төвөд, Хиргис, Монгол ард түмний сайхан хүсэл мөрөөдөл, гоо зүйн үзэл бодлыг гүнзгий тусгаж, энх тайван, сайхан амьдралыг эрэлхийлэх үндэстнүүдийн дэвшилтэт үзэл санааг илэрхийлсэн. Үүнд тухайн үеийн зарим хязгаарлалт, тухайлбал, засаглагч ангийн үзэл санааны ул мөр, шашны ид шидийн өнгө аяс зайлшгүй үлдсэн боловч ерөнхийдөө хөдөлмөрчин ард түмний үзэл бодол гол байр суурь эзэлж, туульсын үзэл санааны чиг хандлага эерэг дэвшилттэй, сайхан ирээдүйн төлөөх хүсэл мөрөөдлөөр дүүрэн байдаг.

“Гурван их туульс” үүссэн түүхэн үед Төвөд, Хиргис, Монгол үндэстнүүдийн нийгэм нь овог аймгууд олон, дайн дажин үргэлжилсэн бужигнаантай үе байв. Овог аймгууд болон жижиг улс гүрний засаглагчид илүү их эд баялаг, боол, газар нутгийг булаан авахын тулд байнга дайн өдөөж, бие биеэ довтолж, дайн дажин тасралтгүй үргэлжилж байв. Дайны сүйтгэх үр дагавар нь илэрхий: нийгмийн тогтвортой байдлын үндсийг эвдэж, эдийн засгийн хөгжлийн алхмыг саатуулж, эдгээр үндэстнүүдийг удаан хугацаанд ядуурал, хоцрогдлын бэрхшээлд унагасан юм. Энгийн ард иргэд дайнд гүн гүнзгий хохирч, дайны үндэс нь төр улсын засаглагчдын хуваагдал, тусгаар тогтнол, шунахай санаа зэрэгт оршдогийг өөрсдийн биеэр мэдэрч ойлгосон юм. Энэ ойлголт нь хүмүүсийг энх тайван, нэгдлийг эрэлхийлэхэд хүчтэй хүсэл эрмэлзэлтэй болгосон. Тухайн үеийн түүхэн нөхцөл байдалд энх тайван, нэгдлийг биелүүлж, энх тайвны үзэл бодлыг хэрэгжүүлж чадах нь заавал ард түмний ашиг сонирхлыг төлөөлдөг, ер бусын мэргэн ухаан, зоригтой баатарлаг хүмүүс байх ёстой. Гэсэр, Манас, Жангар нар бол үндэстнүүдийн ард түмний ийм сайхан хүсэл мөрөөдлийн урлагийн дүр төрх юм.

(Хоёр) “Гурван их туульс”-ын жишээ шинжилгээ

1.Идеал улс гүрнийг байгуулах ба баатрын гавьяа

Туульс “Жангар” нь бидэнд идеалын Баумба улсыг дүрсэлсэн: Жангар хаан арван хоёр арслан шиг эрэлхэг дайчин, гучин хоёр барс жанжин, зургаан мянга арван хоёр дайчдыг удирдан дайтаж, чөтгөр шулам, гаднын дайсныг ялж, цус, галын шалгуурт энх тайван, амар амгалангийн идеал диваажинг байгуулсан. Энэ идеал улс гүрэнд “үхэл байхгүй, хүн бүр мөнх амьдрах; үймээн самуун байхгүй, хаа сайгүй тайван; ганц бие, өнчин хүүхэд байхгүй, ахмад настан, хүүхэд багачууд эрүүл саруул; ядуурал байхгүй, айл өрх бүр баян чинээлэг”. Энд “дайн, муу муухай, өвчин, өлсгөлөн байхгүй, хүмүүс залуу насаа хадгалж-үргэлж хорин таван настай байх, тал нутагт улирал бүр ногоон өнгөтэй, уулын нугад үхэр, хонь олноороо бэлчих”. Үүнээс ч илүү үнэ цэнтэй нь “тэндхийн ард түмэн ажилсаг, сайхан сэтгэлтэй, удирдагчид нь ард түмнээ хайрлаж, хамгаалдаг”. Таван сая үндэстний ард түмэн хэлээ ойлголцохгүй ч (далан хэлээр ярьдаг), бие биеэсээ

ялгарахгүй, эвтэй найртай, нэг гэр бүл шиг амьдардаг.

Энэ идеалчилсан дүрслэл нь тухайн үеийн нийгмийн нөхцөл байдалд бараг хийсвэр, утопи мэт санагдаж болох ч түүний илэрхийлсэн өөдрөг үзэл, үзүүлсэн идеал эрэл хайгуул, агуулсан хүмүүн асуудал нь цаг үеийг даван туулсан ач холбогдолтой. Энэ нь зөвхөн сайхан амьдралын урлагийн төсөөлөл биш, хүн төрөлхтний мөнхийн эрэл хайгуулын яруу найргийн илэрхийлэл бөгөөд чухал танин мэдэхүйн үнэ цэн, ёс суртахууны үнэ цэн, гоо зүйн үнэ цэн, практик ач холбогдолтой юм.

2. Сайн муугийн тэмцлийн гүн ухааны бодол ба ёс суртахууны хэмжүүр

Баатарлаг туульс “Гэсэр хааны тууж” нь баатрын сайн үйлсийг магтан дуулж байхдаа янз бүрийн муу хүчнийг хайр найргүй илчилж, шүүмжилсэн. Туульс нь нэг нэгээр нь магадын хаадын харгис үйлдлийг дүрслэн, харгислалын мөн чанарыг гүнзгий илчилсэн. Жишээлбэл, Гэсэр хааны эзлэн авсан анхны хойд магад Рузан нь туйлын харгис чөтгөр болох нь тодорхой: өглөөний хоолондоо зуун насанд хүрсэн хүн, өдрийн хоолондоо зуун хүү, оройн хоолондоо зуун охиныг идэж, өдөрт гурван зуун хүний цус махыг идэж хооллодог. Энэ туйлын хэтрүүлсэн дүрслэл нь үлгэр домгийн шинж чанартай боловч түүний бэлгэдлийн ач холбогдол нь ойлгомжтой-энэ нь амьдралыг үл хайхран, хүн чанарыг үгүйсгэдгийг илэрхийлдэг.

Туульс дахь бусад магадууд, тухайлбал, Жян улсын Садан хаан, Хорын Байжанг хаан, Мин улсын Синьчи хаан нар бүгд хэрцгий, шунахай, хүний амийг үл тоомсорлогч харгис хаад юм. Тэдний муу үйлдэл нь сайхан сэтгэлт ард түмний гүн гүнзгий үзэн ядалтыг төрүүлж, баатрын шударга үйлсийн ёс суртахууны хууль ёсны байдлыг баталгаажуулсан юм. Гэсэр хаан тодорхой тунхаглаж: “Гэсэр хааны хууль бол гэмгүй хүнийг дайрахгүй байх явдал юм”. Тэрээр дайснуудыг эсэргүүцэхийг тууштай дэмжиж, хойд зүгт магадуудыг дарах гэж байхдаа түшмэддээ: “Хүмүүсийг дайрч халдахгүй, гэхдээ хэрвээ дайсан довтолж ирвэл эрэлхгээр эсэргүүцэж, ухрахгүй!”

Энэ сайн муугийн тодорхой ёс суртахууны байр суурь нь хүн төрөлхтний нийтлэг шударга ёсны үзэл бодлыг тусгасан. Гүн ухааны түвшнээр авч үзвэл, сайн ба муугийн эсрэг тэсрэг, нэгдмэл байдал нь хүн төрөлхтний ёс суртахууны хөгжлийн үндсэн хөдөлгөгч хүч болж байна. Сайн ба муу нь бие биеэ нөхөх, зөрчилдөх, харилцан дэмжих, эсрэг тэсрэг, нэгдмэл диалектик хөдөлгөөнөөр хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн дэвшлийг хөдөлгөдөг. Дэлхийн үндэстнүүдийн бурхан шүтээн, домог, үлгэр, туульс зэрэг урлаг, соёлын бүтээлүүдийг ажиглахад сайн нь мууг ялдаг сэдэв нийтлэг байдаг нь зөвхөн ёс суртахууны идеал биш, хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн хөгжлийн зайлшгүй чиг хандлага юм.

3. Дайны үлгэр домгийн төрөл ба ач холбогдол

“Гурван их туульс” нь гамшгийг арилгах, хуваагдлыг арилгах гол шугамаар дайныг дүрсэлсэн бөгөөд олон арван янз бүрийн дайн дажныг нарийвчлан дүрсэлсэн. Эдгээр дайн дажныг түүний шинж чанараар нь хоёр ангилж болно: нэг нь гаднын дайсны эсрэг тэмцэж, эх орноо хамгаалах шударга ёсны хамгаалалтын дайн; нөгөө нь овог аймгуудыг нэгтгэх, дайн дажныг арилгахын тулд өдөөсөн нэгдлийн дайн юм. Ямар төрлийн дайн байсан ч эцсийн эцэст баатрын ялалтаар

төгсөж, овог аймгуудыг нэгтгэж, ард түмэн амар амгалан амьдрах боломжтой болсон.

(1) Гаднын дайсны эсрэг тэмцэх шударга ёс

Өмнөх төрлийн дайныг дүрсэлсэн хэсэгт улс орны эсэргүүцэх, эх орноо хамгаалах шударга ёсны чанарыг онцлон тэмдэглэсэн. Жишээлбэл, туульс “Жангар”-т Жангар хаан эрэлхэг дайчдыг удирдан дайтаж, чөтгөр шулам, гаднын дайсныг ялж, дайны талбарт эрэлхгээр тулалдаж, энх тайван, амар амгалангийн идеал диваажинг байгуулсан. Энэ идеалчилсан дүрслэл нь тухайн үеийн нийгмийн нөхцөл байдалд бараг хийсвэр, утопи мэт санагдаж болох ч түүний илэрхийлсэн өөдрөг үзэл, үзүүлсэн идеал эрэл хайгуул, агуулсан хүмүүнлэг асуудал нь цаг үеийг даван туулсан ач холбогдолтой.

(2) Нэгдлийн дайны ёс суртахууны зөвтгөл

Харин сүүлийн төрлийн дайнууд (туульсын баатрын өдөөсөн довтолгоо) нь ихэвчлэн дайсан талын шударга бус үйлдлээс үүдэлтэй. Гурван баатар нь дайн эхэлсний дараа тэнгэр бурхны зарлигийг дагаж, гэмт этгээдийг дайлж, чөтгөр шулам, улс гүрнийг нэгтгэх, ард түмнийг аз жаргалтай болгох үүргээ биелүүлдэг. Жишээлбэл, “Гэсэр хааны тууж”-д Гэсэр хаан хойд магад Рузанг эзлэн авсан нь зөвхөн нэг харгис чөтгөрийг устгахын төлөө биш, хуваагдлыг арилгах, нэгдлийг биелүүлэх, ард түмнийг амар амгалан амьдрах боломжтой болгохын төлөө юм. “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүдийн баатарлаг туульс нь мууг шийтгэж, ард түмнийг аврах, эх орон, ард түмнээ хамгаалах, гаднын дайсныг эсэргүүцэх, овог аймгуудыг нэгтгэх баатруудын гайхалтай үйл явдлыг дүрслэн, үндэстнүүдийн энх тайван, шударга ёс, сайхан амьдралын мөнхийн эрэл хайгуулыг илэрхийлсэн. Эдгээр туульс нь зөвхөн түүхийн урлагийн дахин бүтээл биш, хүн төрөлхтний нийтлэг ёс суртахууны идеалын яруу найргийн илэрхийлэл юм. Сайн ба муугийн мөнхийн тэмцэлд баатарлаг туульс нь бидэнд үнэт сүнслэг өв өгч, дараа үеийнхнийг шударга ёс, гэрэл гэгээ, дэвшлийг тасралтгүй эрэлхийлэхэд урам зориг өгч байна.

Гурав. “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүдийн туульсын үйл явдлын бүтцийн сэдэв

“Үйл явдлын бүтэц” гэх нэр томъёог ихэвчлэн хамт хэрэглэдэг боловч түүний агуулга нь ихэвчлэн тодорхойгүй байдаг. Үйл явдлын онолын өнцгөөс авч үзвэл, “үйл явдал” (Plot) ба “бүтэц” (Structure) нь утга агуулгын хувьд ялгаатай. Үйл явдал нь үйл явдлын шалтгаан үр дагаврын хослол бөгөөд үйл явдлын хоорондын логик холбоо, хөгжлийн чиг хандлагыг онцлон, тодорхой үйл явдлуудын өрнөлтийг дамжуулан түүхийг бүтээдэг. Харин бүтэц нь “бүхэл бүтэн доторх янз бүрийн бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн хоорондын болон бүрэлдэхүүн хэсэг бүрийн бүхэл бүтэнтэй харьцах харилцааны сүлжээг олж авах” (Жеральд Принс, 2016: 219-220) гэсэн үг юм. Бүтэц нь түүхийн бүтцийн зохион байгуулалт, арга барилын талаас нь макро түвшинд баримжаа авч, статик харилцааны сүлжээг тусгадаг. Үйл явдал нь голдуу тодорхой үйл явдлын хослолыг хамардаг бөгөөд үйл явдлын динамик өөрчлөлтийг онцлон, баялаг олон янз байдлаараа ялгардаг; харин бүтэц

нь харьцангуй абстракт, түүхийн дотоод хуулийг тусгадаг. Тиймээс туульсын үлгэр домгийн үйл явдлын загварыг гүнзгий судлахын тулд “үйл явдал” ба “бүтэц”-ийг тодорхой ялгах нь чухал ач холбогдолтой.

(Нэг) Сэдэв нь хамгийн бага үлгэр домгийн нэгж юм

Сэдэв нь хамгийн бага үлгэр домгийн нэгж буюу хамгийн бага сэдвийн нэгж гэж үздэг бөгөөд дахин хуваагдашгүй үлгэр домгийн нэгж юм. Оросын эрдэмтэн В.Я.Веселовский үүнийг хамгийн бага хуваагдашгүй үлгэр домгийн нэгж гэж тодорхойлсон бөгөөд үйл явдал нь сэдвийн нийлбэр, нэг сэдэв нь өөр өөр үйл явдалд хамаарах боломжтой гэж үздэг. Гэсэн хэдий ч Оросын ардын домог судлаач В.Я.Пропп нь Веселовскийн үзэл бодлыг шүүмжилж, сэдвийн бүрэлдэхүүн хэсгүүд нь ганц биш, дүр, функц зэрэгт хуваагдаж болно гэж үздэг. Түүний “функц”-ийн хэрэглээ нь ид шидийн үлгэр домгийн судалгааны салбарт гүнзгий нөлөө үзүүлж, ардын үлгэр домгийн бүтцийн судалгаанд шинэ зам нээсэн юм. Хэдийгээр маргаантай боловч сэдвийг ашиглан үйл явдал, бүтэц зэргийг судлах нь тодорхой үр дүнд хүрсэн. В.Я.Пропп нь “Үлгэр домгийн хэлбэр судлал” номдоо сэдвийн аргыг эргэлзээтэй гэж үзэж, сэдвийг олон дүр, функцэд хувааж болно гэж үзэж, “функц”-ийн онолыг ашиглан ид шидийн үлгэр домгийн бүтцийн хэлбэрийг судалж, ардын үлгэр домгийн дотоод бүтцийг илүү гүнзгий ойлгоход хүргэсэн нь ардын үлгэр домгийн судалгаанд хувьсгалт нөлөө үзүүлсэн юм.

(Хоёр) Монгол туульсын сэдвийн ангилалтын систем

Германы В.А.Хайссиг профессор, Оросын С.Ю.Неклюдов профессор, Н.Поппе профессор, В. Жирмунский зэрэг олон эрдэмтэд сэдвийг ашиглан Монгол туульсын үйл явдал, бүтцийг судалсан. Германы нэрт Монгол судлаач В.А.Хайссиг профессор сэдвийн ангилалтын аргыг ашиглан Монгол туулийн бүтцийг гүнзгий судалж, 70 гаруй Монгол туульсыг нарийвчлан шинжилж, 14 ангилалд хуваасан:

Цаг хугацаа; 2. Баатрын төрөлт; 3.Баатрын төрөлх нутаг; 4.Баатар өөрөө; 5. Эзэнтэй онцгой харилцаатай морь; 6.Аян замд гарах; 7.Туслах болон найз нөхөд; 8.Аюулд өртөх; 9.Дайсан; 10.Дайсантай тулгарах; 11.Баатрын мэргэн ухаан, ид шид; 12. Сүйт бүсгүйг гуйх; 13.Хурим; 14.Эх орондоо буцаж ирэх (Ринчиндорж, 1999: 294-297). Томоохон төрөл бүр нь дотроо хэд хэдэн дэд ангилалд хуваагддаг бөгөөд дэд ангилал бүр нь хэд хэдэн сэдвийг агуулдаг. В.А.Хайссиг профессорын 14 төрлийн сэдэв нь Монгол туульсын үйл явдлын бүтцийг судлах чухал эх сурвалж юм. Хятадын нэрт туульс судлаач Ринчиндорж профессор: “Хайссиг профессорын Монгол туульсын бүтцийн сэдвийн ангилал нь одоог хүртэл хамгийн нарийвчлалтай, хамгийн бүрэн дүүрэн ангилал хэвээр байна. В.А.Хайссиг профессор нь Монгол туульсын үйл явдал, сэдвийн төрлийг ангилах системийг байгуулсан гэж хэлж болно. Сүүлийн 20 жилийн турш барууны эрдэмтэд ихэвчлэн В.А. Хайссиг системийг тойрон Монгол туульсын судалгааг хийсэн байна” (Ринчиндорж, 1999: 283) В.А.Хайссиг профессор сэдвийн ангилалтын аргыг амжилттай ашиглан Монгол туульсын бүтцийн судалгаанд ихээхэн хувь нэмэр оруулсан.

(Гурав) Монгол баатарлаг туульсын үйл явдлын бүтцийн төрөл

Ринчиндорж профессор нь гадаад, дотоодын олон Монгол баатарлаг туульсын үйл явдлыг харьцуулсны үндсэн дээр түүнийг ерөнхийд нь гэрлэлтийн төрөл, дайны төрөл гэж ангилж, дараах сэдвийн цувралыг нэгтгэн дүгнэсэн: Гэрлэлтийн төрлийн туульсын 17 сэдэв: 1.Цаг хугацаа; 2. Бага насны дайчин эрэлхэг төрсөн; 3. Сүйт бүсгүйн мэдээлэл; 4.Сүйт бүсгүйг гуйхаар аян замд гарах; 5. Зөвлөгөө авах; 6.Морь бэлтгэх; 7.Зэвсэг, хуяг дуулга авч явах; 8.Аян замд гарах; 9.Замдаа тааралдсан; 10.Дайчин эрэлхэг толгойгүй хүү болж хувирах; 11.Сүйт бүсгүйн эцэгтэй уулзах; 12. Эцэг нь гэрлэх нөхцөл тавих (гурван төрлийн уралдаан); 13.Морины уралдаан; 14.Сумны харваа; 15.Бөхийн барилдаан; 16. Хурим; 17. Эхнэрээ дагуулан эх орондоо буцаж ирэх (Ринчиндорж, 1999: 283). Дайны төрлийн туульсын 14 сэдэв:1. Хааны ордонд хуралдах; 2.Дайны шалтгаан; 3.Дайнд оролцох дайчин эрэлхэг; 4. Байлдааны морь барих; 5.Эмээл бэлтгэх; 6.Хувцаслах; 7.Зэвсэг; 8.Аян замд гарах; 9. Замдаа тааралдсан; 10.Дайчин эрэлхэг хувирах; 11.Хоёр дайчин эрэлхэг уулзах; 12. Дайтах; 13.Ялалт байгуулах; 14. Ялалтын баяр (Ринчиндорж, 1999: 297). Ринчиндорж профессор Монгол туульсыг гэрлэлтийн төрлийн сэдвийн цуврал, дайны төрлийн сэдвийн цуврал гэж ангилсан бөгөөд түүний санал болгосон “сэдвийн цуврал” гэсэн ойлголт нь дотоод, гадаадын туульсын судалгаанд шууд нөлөөлсөн. Тиймээс сэдэв, сэдвийн цуврал нь аман туульсын үйл явдлын бүтцийн бүрэлдэхүүн хэсэг болдог. Олон сэдвүүд нэгдэн нэг үйл явдлыг бүрдүүлдэг. Сэдвүүдийн хослол нь эмх замбараагүй биш, харин бүтээлийн үндсэн сэдвээр хязгаарлагддаг. Нэг бүтээл нь олон сэдвээс бүрдэх бөгөөд сэдэв нь бүтээлийн үндсэн сэдвийн сонголтоор хязгаарлагддаг бөгөөд сэдвийн ач холбогдлыг онцлохгүй, харин сэдвүүдийн хоорондын хослолын харилцааг онцлон тэмдэглэсэн. Веселовскийн үзэл бодол зөв: үйл явдал нь сэдвийн нийлбэр; нэг сэдэв нь өөр өөр үйл явдалд хамаарах боломжтой; сэдэв нь үйл явдал болж өргөжиж болно; сэдэв нь анхдагч, хуваагдашгүй, үйл явдал нь үүсмэл юм (Пропп, 2004: 11).

(Дөрөв) Түрэг хэлт үндэстнүүдийн туульсын сэдвийн дараалал

Түрэг хэлт үндэстнүүдийн туульсын сэдэв ба бүтэц нь дээрх үзэл бодолтой үндсэндээ нийцдэг. Хятадын Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Академийн судлаач Lang Ying нь Хятадын умард үндэстнүүдийн баатарлаг туульсыг барууны туульстай харьцуулж, түрэг үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын хамгийн үндсэн үлгэр домгийн хэв маягийг илүү зөв үнэлсэн: Баатар ер бусын төрөлт-зовлонт бага нас-бага насандаа гавьяа байгуулах-гэрлэж, гэр бүлтэй болох-гаднын дайн дажинд оролцох-газрын доор орох эсвэл үхээд амилах-эх нутаг нь дээрэмдүүлэх эсвэл эрх мэдлээ булаалгах -дайсан устгагдах эсвэл эрх мэдэл булаагч шийтгэгдэх-баатар ялалт байгуулах эсвэл амь үрэгдэх (Lang Ying, 1999: 20-21). Зөвлөлтийн эрдэмтэн А.С.Орлов мөн түрэг хэлт үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын сэдвийг дараах байдлаар тодорхойлсон: Үргүй эцэг эх нь хүүхэдтэй болохын тулд хүүхэдтэй болох ёслол хийдэг; Баатар гоо үзэсгэлэнтэй бүсгүйг булаалгахын тулд өрсөлдөөнд оролцдог; Баатар дайснаас булаасан бүсгүйг эрж олохын тулд аян замд гарах; Баатар нь танихгүй бүсгүйн тусламжтайгаар шоронгоос оргох; Баатрын сайн морь нь эзэн нь ойрхон байгааг мэдэрч, хашаанаас гарч ирдэг; Баатар аймхай ахыгаа аврах; Баатрын эцгийн өргөмөл хүү баатрыг хорлох гэж оролддог; Эцгийн өргөмөл хүү баатар гадуур явж байхад нь эрх мэдлийг булааж,

баатрын эхнэрийг эзэмших гэж оролддог; Баатар ядуу дүрээр хурим дээр гарч ирдэг. Эдгээр үйл явдлын сэдвүүд нь тодорхой хэмжээгээр төрт үндэстнүүдийн нэг бүрийн баатарлаг туульсын үндсэн үйл явдлын агуулгыг тусгаж, Lang Ying-ийн дүгнэсэн түрэг хэлт үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын үйл явдлын сэдэвтэй ижил төстэй юм (Адили Жуматуерди, 2014: 14).

Түрэг хэлт үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын үйл явдлын бүтцийн судалгаанд Хятадын Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Академийн Адили Жуматуерди профессор чухал хувь нэмэр оруулсан. Тэрээр түрэг хэлт үндэстнүүдийн гол баатарлаг туульсын бүтээлүүдийн үйл явдлын сэдвийн онцлогт үндэслэн, түүнийг зохих ёсоор өргөжүүлж, өөрчлөн, түрэг хэлт үндэстнүүдийн уламжлалт баатарлаг туульсын үйл явдлыг дараах бүтцийн нэгж буюу сэдвийн цувралд хуваасан:

1.Өндөр язгууртны гаралтай, эцэг нь хаан эсвэл язгууртан цустай; 2.Эцэг эх нь хөгшин настайдаа хүүхэдгүйгээс зовсон; 3.Хүүхэд хүсэх ёслол үйлдсэн; 4.Эх нь гайхамшигтайгаар жирэмсэн болсон; 5.Төрөхөөс өмнө хэн нэгэн түүнийг алахыг оролдсон; 6.Гайхамшигтайгаар төрж, бурхны хүүхэд эсвэл бурхнаас заяасан хүүхэд гэж нэрлэгдсэн; 7.Түүний унаа морь нь баатартайгаа хамт төрсөн; 8.Нэр өгөх ёслол үйлдсэн, ихэвчлэн ариун хүн түүнд нэр өгсөн; 9.Бага насандаа өнчин болсон; 10.Зовлон бэрхшээл туулж, ер бусын шинж чанартай болсон; 11.Эцэг хүүгийн хоорондын өс хонзон; 12.Байлдааны морь, хуяг дуулга болон зэвсэг авсан; 13.Ирээдүйн эхнэрийнхээ тухай мэдээ авсан; 14.Ирээдүйн эхнэрээ хайхаар явсан; 15.Ирээдүйн хадам аавынхаа гэр бүлийнхний сорилыг давсан (сүйт бүсгүйтэйгээ эсвэл бусад гэрлэхийг хүсэгчидтэй өрсөлдсөн); 16.Гэрлэсэн; 17.Замд учрах бэрхшээл; 18.Зүүдний тэмдэг; 19.Хан болон өргөмжлөгдсөн; 20.Анд нөхөрлөл байгуулсан; 21.Дайсан халдсан эсвэл эх нутаг нь тоногдсон тухай мэдээ авсан; 22.Аян дайнд мордож, эсвэл олон удаа аян дайнд мордож ялалт байгуулсан; 23.Баривчлагдсан; 4. Газар доор орсон (эсвэл шоронд хоригдсон); 25.Урвагчдын урвасан эсвэл хорлосон (урвагч хаан ширээг булаасан); 26.Хааны охин (эсвэл бурхны шувуу, сүнс) болон унаа морины тусламж авсан; 27.Үхсэн хойноо амилсан (эсвэл газрын гадаргуу дээр эргэж ирсэн эсвэл шоронгоос оргосон); 28.Халдагч эсвэл эрх мэдлийг булаагчдыг шийтгэсэн; 29.Баатар шархдаж амиа алдсан (эсвэл үнэнч хайраасаа болж амиа хорлосон); 30.Ариун булш үлдээсэн (Адли Жүмәтуерди, 2014: 4). Эдгээр 30 үйл явдлын нэгж буюу сэдэв (сэдвийн цуврал) нь үндсэндээ түрэг хэлний үндэстнүүдийн туульсын үйл явдлын сүлжээний загварчлалын чиг хандлагын дагуу тогтоогдсон байна.

(Тав) Нийтлэг сэдвийн бүтцийн онцлог

Харьцуулалт, шинжилгээгээр дамжуулан монгол болон түрэг хэлний үндэстнүүдийн туульсын сэдвийг дөрвөн үндсэн үе шатанд хураангуйлж болно:

Бэлтгэл үе шат: Баатар болон унаа морины гайхамшигтай төрөлт, бага насандаа зовлон бэрхшээл туулсан, ариун зэвсэг авсан зэрэг нь баатрын ирээдүйн үүрэгт ажилд суурь тавьсан байна.

Аян дайны үе шат: Баатар аян дайнд мордож, янз бүрийн сорилыг даван туулж, найз нөхөдтэй болж, дайсантай тулгарч, зориг, ухаанаа харуулсан байна.

Тулалдааны үе шат: Муу хүчний эсрэг шууд тэмцэлдсэн, түүний дотор олзлогдох, зугтах, эцсийн тулалдаан зэрэг сэтгэл хөдөлгөм үйл явдлууд орно.

Ялалтын үе шат: Дайснаа ялж, үүргээ биелүүлж, гавьяа байгуулсан, эсвэл

баатарлагаар амь үрэгдэж, мөнхийн домог болон үлдсэн байна.

Энэ үндсэн бүтцэд зарим сэдэв нь онцгой чухал байр суурьтай бөгөөд үүнийг “үндсэн сэдэв” гэж нэрлэж болно: Төрөлт, өсөлт хөгжилт, хямрал, аян дайн, аюул осол, тэмцэл, ялалт. Эдгээр үндсэн сэдвүүд нь баатарлаг туульсын араг ясыг бүрдүүлдэг бөгөөд харьцангуй энгийн боловч өргөн хүрээтэй бөгөөд ихэнх туульсын гол үйл явдлыг хамарч чаддаг. Тодорхой туульсын бүтээл бүр нь энэ араг ясыг тойрон байнга баяжиж, хөгжиж, янз бүрийн “үүсмэл сэдвүүдийг” нэмж, улмаар махан биетэй бүрэн дүүрэн өгүүлэмжийг бий болгодог. Үүсмэл сэдвийн онцлог нь өгүүлэмжийн нэгж бүрийн хувийн онцлогийг онцлон тэмдэглэж, бүтээлийн үйл явдлыг илүү олон янз, баялаг болгодог. Жүжигчний соёлын орчин, хувийн туршлага, гоо зүйн хандлага зэрэг хүчин зүйлс нь үүсмэл сэдвийг сонгох, бүтээхэд нөлөөлдөг.

Анхаарах зүйл гэвэл, сэдвийн өөрчлөлт нь голдуу үүсмэл сэдвийн түвшинд илэрхийлэгддэг бол үндсэн сэдвүүд харьцангуй тогтвортой байдаг (Хуан Жүншиан, 2016: 4). Энэ тогтвортой байдал нь туульсын уламжлалын тасралтгүй үргэлжлэхийг баталгаажуулдаг бол үүсмэл сэдвийн уян хатан чанар нь шинэчлэлд орон зай олгодог. Уламжлалт хүрэн дэх ийм шинэчлэлийн механизм нь туульс соёлын хувийн онцлогоо хадгалан үлдэхийн зэрэгцээ цаг үеийн өөрчлөлт, сонсогчдын хэрэгцээг хангах боломжийг олгодог.

(Зургаа) Сэдвийн судалгааны үнэ цэн ба ач холбогдол

Дээр дурдсан олон тооны үйл явдлын сэдвийн хуваарилалт нь үйл явдлын бүтэц, сэдвийн дарааллын хувьд монгол, түрэг үндэстнүүдийн баатарлаг туульс, ялангуяа монгол, казах, киргиз, төвд зэрэг тал нутгийн нүүдэлчин үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын нийтлэг онцлогийг тодорхой илрүүлсэн юм. Эдгээр үйл явдлын нэгж (эсвэл сэдэв) нь монгол болон түрэг үндэстнүүдийн уламжлалт баатарлаг туульсаар үргэлж тодорхой дарааллаар дамждаг. Мэдээжийн хэрэг, энэ үйл явдлын нэгжийн дараалал нь абсолют утга биш бөгөөд зөвхөн монгол болон түрэг үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын хамгийн үндсэн өгүүлэмжийн арга барил, мөн эдгээр үйл явдлын нэгжүүд уламжлалт туульст гарч буй давтамж, ерөнхий чиг хандлагыг тайлбарлаж чадна. Үйл явдал нь бүрэн энэ дарааллын дагуу өрнөдөггүй бөгөөд өөр өөр туульс нь энэ сэдвийн дарааллыг өвлөн авч байхдаа тодорхой хослолд өөрийн өвөрмөц онцлогийг тусгадаг.

Энэ хуваарилалт нь зөвхөн монгол болон түрэг үндэстнүүдийн уламжлалт баатарлаг туульсын ерөнхий өгүүлэмжийн бүтцийг тусгаж чаддаг. Тодорхой бүтээлүүдэд сэдэв тус бүр буюу сэдвийн цувралын дараалал өөр өөр байдаг бөгөөд өөр өөрийн өвөрмөц онцлог, олон янз байдлыг харуулдаг. Үндэстний туульсын дууч бүр (тухайлбал, монголын Товуурич/Туульчи, киргизийн Манасчи гэх мэт) нь хэдийгээр хэвшмэл өгүүлэмжийн уламжлалыг дагадаг боловч тодорхой туульсыг тайлбарлахдаа үйл явдлыг нарийн зохион байгуулж, өөр өөр хэлний уламжлалт өгүүлэмжийн онцлог, хүмүүнлэгийн онцлогийг онцлон тэмдэглэдэг (Адли Жүмэтүерди, 2014: 4). Энэ нь үндэстнүүд туульсыг өвлөн хөгжүүлэх явцад бүтээлч, дасан зохицох чадвартай байдгийг бүрэн илэрхийлж, туульс нь нийтлэг шинж чанараа хадгалан үлдэхийн зэрэгцээ үндэстний өвөрмөц онцлогийг харуулж чаддаг.

Дөрөв. “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүдийн туульсын сэдвийн нийтлэг шинж чанар үүссэн шалтгаан ба соёлын агуулга

Монгол хэлний бүлэг болон түрэг хэлний бүлэг нь хоёулаа Алтайн хэлний бүлэгт багтдаг боловч тус тусдаа тусгаар түүхэн хөгжил, соёлын тогтолцоотой. Гэсэн хэдий ч тэдний туульсын сэдвийн түвшинд ихээхэн нийтлэг шинж чанартай байдаг нь огт тохиолдлын зүйл биш бөгөөд олон хүчин зүйлийн удаан хугацааны үйлчлэлийн үр дүн юм. Энэ утга зохиолын үзэгдлийг ойлгохын тулд монгол болон түрэг хэлний үндэстнүүдийн нийгмийн хөгжил, соёлын өөрчлөлтийн макро орчинд нийтлэгээр авч үзэх хэрэгтэй.

1.Алтайн хэлний бүлгийн үндэстнүүдийн угсаа гарвал болон хэл, соёлын харилцааны үндэс суурь нөлөө

Алтайн хэлний бүлгийн үндэстнүүд нь түрэг хэлний бүлэг, монгол хэлний бүлэг, манж-тунгус хэлний бүлгийн хэлээр ярьдаг олон үндэстнүүдийг хамардаг (зарим таамаглалаар солонгос хэл, япон хэлийг мөн багтаасан). Эдгээр үндэстнүүд эртний үед Азийн баруун, төв, хойд болон зүүн хойд бүс нутагт үүссэн бөгөөд газар зүйн хувьд хоорондоо холбогдсон эсвэл ойрхон оршдог, хоорондоо сүлжилдэн суурьшсан; угсаа гарвалын хувьд нийтлэг эртний овгийн өвөг дээдэстэй; хэл, соёлын хувьд удаан хугацаанд харилцан нэвтэрч, шингэсэн; шашин шүтлэг, үйлдвэрлэл, амьдралын хэв маягийн хувьд төстэй бөгөөд ойр дотно харилцаатай байж, түүхийн эрт үеийн соёл иргэншлийг хамтран бүтээсэн байна. Ийм байнгын харилцаа холбоо, холилдолтын байдал, үндэстнүүдийн цус ойртолт, угсаа гарвалын нарийн төвөгтэй харилцаа нь хэлний түвшинд гайхалтай ижил төстэй байдал, нийтлэг зүйлийг бий болгосон байна. Эдгээр ижил төстэй байдал нь нийтлэг өвөг хэл (эртний Алтай хэл)-ийн хувьслаас үүссэн байж болох юм, эсвэл түүхэн хэлний харилцан нөлөөллөөс үүссэн байж болох юм. Хэлний ижил төстэй байдал нь соёлын түвшинд нийтлэг шинж чанарыг бий болгоход хүргэсэн байна. Түүхийн эмх замбараагүй байдал зэрэг хүчин зүйлс нь хүн амын шилжилт хөдөлгөөн ихсэж, бусад хэлтэй харилцах боломж нэмэгдэж, хэл солих тохиолдол ихэссэн байна. Ийм хэлний харилцаа холбоо, холилдолт, шилжилт хөдөлгөөн нь мөн ардын ёс заншил, түүх, утга зохиол, урлаг зэрэг салбарын гүнзгий харилцаа холбоо, харилцан бүтээн байгуулалтыг дэмжсэн байна.

Тодорхой туульсын хувьд: Нэг талаас, монгол хэлний бүлэг, түрэг хэлний бүлгийн үндэстнүүд хараахан ялгараагүй, Алтайн нийтлэг нэгдлийн үед тэдний өвөг дээдэс нь эртний туульсын үндсэн хэлбэрийг хамтран бүтээсэн байж магадгүй юм. Түүхийн явцад овог аймгууд нүүдэллэн тархсан нь эдгээр эртний туульсыг шинэ газар нутагт авчирч, улмаар тус тусдаа өөр өөр хөгжлийн замналыг эхлүүлсэн бөгөөд монгол үндэстний туульс болон түрэг хэлний бүлгийн туульс аажмаар ялгарч, өөр өөрийн онцлогийг шингээсэн байна. Нөгөө талаас, Алтайн хэлний бүлгийн үндэстнүүд нь эргэн тойрны үндэстэн улсуудтай харилцах явцад тэдний соёлын тэжээл (баатарлаг туульсын элементүүдийг багтаасан)-ийг хүлээн авч, эцэст нь туульсаа холбогдох үндэстнүүдтэй төстэй эсвэл ялгаатай шинж чанарыг харуулсан байна.

“Торгоны зам”-ын олон үндэстний соёлын сүлжээг бүтээхэд гүйцэтгэсэн түлхүүр үүрэг

“Торгоны зам” нь монгол болон түрэг үндэстнүүдийн туульсын нийтлэг шинж чанарыг бий болгоход ихээхэн хувь нэмэр оруулсан юм. Хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн судас болох “Торгоны зам”-ын дагуу олон янзын туульсын уламжлал үүсэж, тархсан чухал төв юм. Түүний өвөрмөц газар зүй, соёлын байршилд түшиглэн туульсын өв өргөн уудам газар нутагт тархаж, дэлхийн соёл иргэншилд гүнзгий нөлөөлсөн байна. Японы эрдэмтэн Нагасава Казутоши хэлэхдээ: “Нэгдүгээрт, Торгоны зам нь Ази, Африк тивийг холбосон судас бөгөөд дэлхийн түүхийн хөгжлийн төв юм. Евразийн тив нь Монгол, Таримын хөндий, Жунгар, Төвд, Памир, Мавераннахр, Афганистан, Иран, Ирак, Сири, Турк зэрэг бүс нутгаас бүрддэг; Хоёрдугаарт, Торгоны зам нь дэлхийн гол соёлын үр хөврөл бөгөөд ялангуяа энэ замын төгсгөл хэсэгт Месопотамийн соёл иргэншил, Египетийн соёл иргэншил, Хорезмын соёл иргэншил, Энэтхэг мөрний соёл иргэншил, Хятадын соёл иргэншил зэрэг олон эртний соёл иргэншил үүсэж байсан; Гуравдугаарт, Торгоны зам нь Зүүн, Барууны соёл иргэншлийн гүүр бөгөөд Торгоны замын бүс нутагт үүссэн соёл иргэншил нь цуваагаар Зүүн, Барууны бүх газарт тархаж, мөн янз бүрийн соёлыг хүлээн авч, бүс нутгийн соёл иргэншлийг дэмжсэн байна” (Нагасава Казутоши, 1990: 3). Мөн чанартаа “Торгоны зам”-ын дагуух ардын утга зохиол (туульсыг багтаасан) нь орон нутгийн дуулах, ярих уламжлал болон олон гадаад соёлын элементүүд харилцан нөлөөлж, удаан хугацааны харилцан үйлчлэлийн үр дүн бөгөөд өөр өөр үндэстнүүд харилцан ойлголцож, хамтран аж төрөх амьдралын тусгал болон сүнслэг тэмдэглэл юм. “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүдийн туульсын сэдвүүд нь нийтлэг шинж чанараа харуулахаас гадна өөр өөрийн үндэстний өвөрмөц гэрэл гэгээг цацруулдаг. Тэд хамтран бүтээн байгуулж, үе удмаараа дамжуулан, тасралтгүй үргэлжилсээр ирсэн нь Хятадын соёл иргэншлийн уламжлалын салшгүй хэсэг болсон байна.

3.Ижил төстэй экологийн орчин ба соёлын уламжлалын хэлбэржүүлэх үүрэг

Монгол болон түрэг үндэстнүүдийн туульс нь тодорхой орчинд суурилсан амьд хэлний уламжлал бөгөөд түүний үйл явдлын агуулга болон түүнд гүнзгий шингэсэн гоо зүйн ухамсар, үнэ цэний чиг баримжаа, ёс суртахууны үзэл бодол нь бүгд тухайн үндэстний амьдарч буй байгалийн орчинтой нягт холбоотой байдаг. “Торгоны зам”-ын дагуух өргөн уудам тал нутаг, ой мод, тал хээр, гол мөрөн, уул нуруу зэрэг олон янзын газар зүйн төрх нь дээр дурдсан үндэстнүүдийн оршин тогтнох, хөгжих объектив үндэс суурь болж, өөр өөр хэв маягтай боловч гүнзгий агуулгатай соёлын хэлбэрийг бий болгож, тэдний ардын утга зохиол (туульсын сэдвийг багтаасан)-ын үүсэл, өөрчлөлтийн үндсэн эх үүсвэр болсон байна. Хэдийгээр өөр өөр үндэстнүүд өөр өөр түүхэн үйл явцыг туулсан (зарим нь оазисд суурьшсан, зарим нь нүүдлийн амьдралаа хадгалан үлдсэн) боловч монгол болон түрэг хэлний бүлгийн гол үндэстнүүд нь хойд зүгийн ой мод, тал хээрийн соёлын бүсэд багтдаг. Энэ тодорхой экологийн орчин ба амьжиргааны загварын дор туульсын сэдвийн нийтлэг шинж чанар үүсэх нь тодорхой объектив зайлшгүй чанартай юм.

Нэг талаас, үндэстний нэгдэл бүрэлдэн бий болохоос өмнө тэдний өвөг дээдэс овог аймгууд нь нарийн төвөгтэй ялгарал, нэгдэл, нүүдэл, холилдолтын үйл явцыг туулсан байна. Өргөн хүрээний харилцаа холбоо, харилцан үйлчлэл нь эртний нийтлэг туульсын сэдвийн онцлогийг бий болгосон байна. Үндэстний нэгдэл бүрэлдэн бий болсны дараа туульсын хувийн онцлог тогтвортой болсон боловч хэсэгчилсэн дахин нэгдэл байсаар байсан. Үүний дараа үндэстнүүдийн хоорондын дайн, худалдаа арилжааны харилцаа эрчимжиж, харилцааны хүрээ өргөжсөнөөр туульсын шинэ нийтлэг шинж чанар аажмаар бүрэлдэн бий болсон байна. Нөгөө талаас, “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүд хэдэн мянган жилийн нягт харилцаа холбоо, харилцан үйлчлэл, холилдолтыг туулсны эцэст олон үндэстний нэгдсэн Хятадын хэлбэрийг бүрдүүлсэн байна. Зарим үндэстнүүд нь өөр хоорондоо гүнзгий ижил төстэй угсаа гаралтай байдаг. Үндэстэн бүр урт удаан түүхийн явцад нүүдэллэн, холилдон, ялгарч, өвөрмөц соёлын онцлогтой болж, сонгосон туульсын сэдвүүд нь гүнзгий “прототип” агуулгатай болсон; мөн урт хугацааны хамтын хөгжлийн явцад нүүдлийн болон газар тариалангийн амьжиргааны загварын дагуу олон соёлын бүсийн нийтлэг зүйлийг бий болгосон байна. Энэ нь баатарлаг туульст илэрхийлэгдэхдээ байгаль, нийгмийг танин мэдэх гүн ухааны үзэл бодлын түвшинд төстэй байдлаас гадна хэлний зуршил, илэрхийлэх хэлбэрийн хувьд ч нийтлэг байдлыг өргөн хүрээнд агуулдаг. Жишээлбэл, монгол болон түрэг хэлний үндэстнүүдийн туульс нь баатрын дүрийг бүтээхдээ ихэвчлэн зэрлэг араатан (арслан, чоно, бар, ирвэс, баавгай, зэрлэг тэмээ), махчин шувуу (шонхор, бүргэд, харцага, тас)-гаар зүйрлэсэн байдаг; “цагаан шонхор”, “өлсгөлөн чоно”, “эрэлхэг бар”, “арслан”, “хар буур” зэрэг хэвшмэл үгсийг хэрэглэдэг.

Ижил төстэй экологийн орчин нь ойр орших өвөг дээдэст ижил төстэй амьдрал, үйлдвэрлэлийн арга барил (нүүдэлчин, ан агнуур голлон) бий болгоход хүргэсэн бөгөөд үүнээс үүдэн ижил төстэй ертөнцийг үзэх үзэл, ертөнцийн үзэл бий болсон байна. Түүхэн дэх нүүдэл, холилдолт, хэлний хамаатан садны харилцаатай холбоотойгоор туульс нь дээр дурдсан олон түвшний нийтлэг шинж чанарыг агуулдаг байна. Иймээс тодорхой байгалийн экологийн орчин нь туульсын үзэл санаа, агуулга, урлагийн хэв маягийг объектив байдлаар бий болгож, түүх нь монгол болон түрэг хэлний бүлгийн үндэстнүүдийн өвөрмөц ой мод, тал хээр, гол мөрөн, тал хээрийн байгалийн үзэсгэлэнг гялалзуулдаг байна.

4.Хэлний төрлийн онцлог нь туульсын сэдвийн тархалтад хязгаарлалт тавих

Хэлний хамаатан садны харилцаа эсвэл удаан хугацааны нягт харилцаа холбоо нь утга зохиолын харилцаа холбоо, ялангуяа аман уламжлалаар дамждаг ардын шүлэг найргийн бүтээлүүд (тухайлбал, туульс)-д гүнзгий нөлөөлдөг. Монгол хэл болон түрэг хэлний төрөл судлалын шинжилгээгээр тэдгээрийн хэлний системд илэрхий нийтлэг шинж чанар болон ялгаа байдгийг илрүүлсэн нь туульсын сэдвийн ижил төстэй болон ялгаатай талыг ойлгоход, мөн тархалтын механизмыг ойлгоход ач холбогдолтой юм.

4.1 Хэлний нийтлэг шинж чанар ба сэдвийн эргэлтийг дэмжих нь

Монгол хэлний бүлэг болон түрэг хэлний бүлгийн хэл нь хоёулаа Алтайн

хэлний бүлэгт багтдаг бөгөөд төрөл судлалын хувьд өндөр ижил төстэй шинж чанартай:

Насаа нэмэх хэлний шинж: Бүгд насаа нэмэх хэлний төрөл бөгөөд олон тооны дагаврыг үндэсний дараа нэмж, дүрмийн харилцааг илэрхийлж, шинэ үг бүтээдэг. Энэ нь яруу найргийн хэмнэл бүтцийн онцлогийг (дагаврын эгшгийн давталт буюу уялдаа холбоог 韵脚-д) бүрдүүлдэг.

Эгшиг зохицох хууль: Эгшиг зохицох хууль нь Алтайн хэлний бүлгийн хэлний үндсэн авианы системийн нэг онцлог юм. Монгол хэлээр жишээ татвал, эгшиг зохицол нь “эр эгшиг” (а, о, u) болон “эм эгшиг” (э, ө, ü)-ийн хоорондын харилцан үгүйсгэгдэх бүлэглэлээр голчлон илэрхийлэгддэг бөгөөд нэг үг доторх эгшгүүд нь зохицлын бүлгийн доторх нийтлэг байдлыг хадгалах ёстой; дараа нь уруулын зохицол (о нь u-тай зохицож, ө нь ü-тэй зохицох) илэрхийлэгддэг. Урт эгшиг нь авианы нэгж болон оршдог бөгөөд түүний дуудлага нь ижил богино эгшигтэй адил бөгөөд зөвхөн авианы урт нь ялгаатай байдаг. Түрэг хэлний бүлгийн хэл нь мөн төвөгтэй бөгөөд хатуу эгшиг зохицлын системтэй байдаг. Энэ дүрэм нь үгийн хэлбэр, яруу найргийн хэмнэл загвар, мөн аман өгүүлэмжид 韵脚-г хянах стратегид гүнзгий хязгаарлалт тавьж, хамтран ашиглах яруу найргийн бүтцийн үндэс суурь болдог.

SOV үгний дараалал: Өгүүлбэрийн үндсэн бүтэц нь өгүүлэгч (S)-тусагдах (O)-өгүүлэх үг (V) гэсэн үгний дараалал давамгайлдаг. Ижил төстэй дүрмийн хүрээ нь орчуулга эсвэл аман уламжлалаас суралцах явцад өгүүлэмжийн логикийн тасралтгүй байдлыг хадгалахад ашигтай байдаг.

Үгийн бүтцийн загвар нь төстэй: Шинэ үгс нь голдуу үүсмэл арга (дагавар нэмэх) болон нийлмэл аргаар бүтдэг бөгөөд үгийн систем нь төстэй шинжилгээ хийх боломжтой бөгөөд аман бүтээл хийхэд модулийн аргаар хялбархан бүтээх боломжтой.

Дээр дурдсан хэлний бүтцийн түвшний гүнзгий ижил төстэй байдал нь хуваалцсан “барилгын материал” болон “бүтцийн зураг төсөл”-тэй адил бөгөөд монгол болон түрэг үндэстнүүдийн туульсын өгүүлэмжийн практикт харилцан суралцах, дуурайх, тэр ч байтугай өгүүлэмжийн нэгж (сэдэв)-ийг хуваалцах саадыг ихээхэн бууруулдаг байна. Тодорхой өгүүлбэр зүйн хүрээ болон хэмнэл загвар нь нэгэнт хэвшсэн илэрхийлэх арга (программ)-ыг бүрдүүлсэн тохиолдолд өөр өөр үндэстний туульсын өгүүлэмжид харьцангуй хялбар шилжүүлэгдэх эсвэл хувиргагдах боломжтой.

4.2 Үгийн сан-семантик түвшний сэдвийн хуваалцахад дэмжлэг үзүүлэх ба хязгаарлалт тавих нь

Үндсэн үгийн хамаатан садны шинж чанар: Монгол хэл болон түрэг хэлний хооронд эртний өвөг Алтайн хэл (proto-Altaic) эсвэл эртний нягт харилцаанаас үүссэн олон тооны ижил үндэстэй үг (cognates) байдаг бөгөөд ялангуяа эртний нүүдэлчин амьдралын үндсэн үгийн сан (гэрийн тэжээмэл амьтны нэр, байгалийн үзэсгэлэн, нийгмийн зохион байгуулалт, ан агнуурын хэрэгсэл гэх мэт)-ийн салбарт илэрдэг. Эдгээр үндсэн ижил үндэстэй үгс нь ижил төстэй сэдвийг өөр өөрийн хэлээр илэрхийлэхэд байгалиас заяасан нийцтэй үгийн тээвэрлэгч болж, өгүүлэмжийн илэрхийллийн харилцан орчуулгыг сайжруулдаг байна.

Соёлын үгийн зүйлийг зээлдэх ба харилцан нэвтрэх: Түүхэн дэх удаан хугацааны харилцаа холбоо, харилцан үйлчлэлийн улмаас хоёр талын хэлэнд олон тооны зээлдсэн үг (borrowings) байдаг. Эдгээр зээлдсэн үгс нь амьдралын хэрэгсэл, нийгмийн зохион байгуулалт, шашин шүтлэг, урлагийн үзэл баримтлал зэрэг илүү өргөн соёлын салбарыг хамардаг. Жишээлбэл, монгол хэлний зарим шашны нэр томьёо, албан тушаалын нэр нь түрэг хэлнээс (ялангуяа уйгур хэлнээс) үүсэлтэй бол түрэг хэлэнд мөн зарим монгол үг (зарим овгийн нэр, цэргийн нэр томьёо гэх мэт)-ийг шингээсэн байна. Соёлын үгийн зүйлийн өргөн хүрээтэй зээлдэх нь соёлын үзэл баримтлалын харилцан хуваалцах, солилцоог тусгаж, холбогдох сэдвийг нэвтрүүлэх эсвэл холилдолтод семантик суваг тавьж өгдөг байна.

Семантикийн ижил төстэй байдал ба ялгаа: Ижил үндэстэй үг болон зээлдсэн үг байгаа хэдий ч хэлний хөгжлийн замнал, соёлын орчны ялгаанаас шалтгаалан ижил үндэс эсвэл зээлдсэн үг нь өөр өөр хэлэнд нарийн эсвэл тодорхой семантик шилжилт (semantic shifts) үүсэж болно. Энэ ялгаа нь эдгээр үгсээр илэрхийлэгдсэн сэдвийг ойлгох, хүлээн авах түвшинд нарийн нөлөөлдөг. Түүнчлэн, тус бүрдээ өвөрмөц үгийн илэрхийлэлтэй (тэнцүү үггүй) зарим ойлголт байдаг нь тодорхой хэмжээгээр сэдвийн харилцан нэвтрэх семантик саад болдог байна.

Иймээс тодорхой сэдвийн тархалтыг судлахдаа түүний суурилсан гол үгсийн үүсэл (ижил үндэстэй, зээлдсэн, орон нуггийн шинэчлэл), одоогийн семантик хүрээ болон боломжит ойлголтын ялгааг нарийвчлан ялгаж салгах хэрэгтэй. Үгийн сангийн түвшний хамаатан садны шинж чанар нь нийтлэг сэдвийг хуваалцах суурийг дэмжиж байгаа бол семантикийн хувьсал болон өвөрмөц үгийн оршин тогтнол нь үндэстний шинж чанартай дасан зохицох, бүтээлч үйл явцыг тусгаж байна.

Дүгнэлт

Олон хэмжээст, цогц туульсын судалгаа руу чиглэх нь

“Торгоны зам”-ын дагуух монгол болон түрэг үндэстнүүдийн туульсын сэдвийн нийтлэг үзэгдэл нь Алтайн хэлний бүлгийн үндэстнүүдийн гүнзгий угсаа гарвал, хэл, соёлын холбоо, түүхэн дэх “Торгоны зам”-ын сүлжээгээр бий болсон олон чиглэлийн соёлын тархалт, холилдолт, мөн ижил төстэй тал хээр-ой модны экологийн орчин болон нүүдэлчин соёлын уламжлал зэрэг олон хүчин зүйлийн удаан хугацааны, нарийн төвөгтэй, динамик харилцан үйлчлэлийн үр дүн юм. Энэ нийтлэг шинж чанар нь зүгээр нэг энгийн шугаман оролт/гаралт эсвэл бүрэн хуулбарлалт биш бөгөөд харин хэлний бүтцийн тохиромжтой байдал, соёлын уламжлал ба нийгмийн хэрэгцээ, ардын утга зохиолын тархалтын субъектийн идэвхтэй чанар зэрэг олон хүчин зүйлийн хязгаарлалт, хэлбэржүүлэлтэд өртдөг байна.

Ирээдүйн судалгаа нь илүү цогц, харилцан үйлчлэлийн өнцгөөс хандах шаардлагатай байна.

Цаг хугацааны хэмжээст: Алтайн хэлний бүлгийн үндэстнүүдийн ялгарал, нүүдэл, холилдолтын түүхэн баримт болон холбогдох үеийн аман уламжлалт утга зохиолын хэлбэрийн хувьслын холбогдолтой судалгааг гүнзгийрүүлж, сэдвийн нийтлэг шинж чанарын түүхэн стратиграфийн баримтыг эрэлхийлэх. Тархалтын сүлжээ: Түүхэн дэх “Торгоны зам”-ын янз бүрийн салбар (тал хээрийн

зам, оазисын зам, өндөрлөг газрын зам) болон бүс нутгийн дотоодын харилцааны хүрээ нь туульсын тархалтад гүйцэтгэсэн бодит судалгааг нарийвчлах.

Аман яруу найргийн механизм: Харьцуулалт хэл шинжлэл болон аман програмчлалын онол (Oral Formulaic Theory)-той хослуулан, хуваалцсан сэдвийг өөр өөрийн хэлний яруу найргийн дүрмийн хязгаарлалтын дор хэрхэн тодорхой “программ” (formula), “сэдэв” (theme) болон “өгүүлэмжийн загвар” (story-pattern)-ыг үүсгэж байгааг гүнзгий шинжилж, харилцан үйлчлэлийн тодорхой техникийн замыг тодорхойлох.

Олон медиа хослуулсан орчин дахь өвлөн уламжлах: Орчин үеийн нөхцөл байдал (даяаршил, мэдээлэлжсэн байдал, соёлын биет бус өвийг хамгаалах хөдөлгөөн)-д анхаарлаа хандуулж, өөр өөр медиа (аман өгүүлэмж, текст хэвлэн нийтлэх, кино, телевизийн бүтээл, дижитал медиа) нь туульсын сэдвийн тархалтын зам, хүлээн авах арга барил болон дахин бүтээх хэлбэрт шинэ өөрчлөлт авчирч байгаа тухай асуудал.

“Торгоны зам” нь эртний худалдаа, материаллаг соёлын солилцооны гүүр болоод зогсохгүй олон үндэстний соёлын харилцан суралцах, хамтран амьдрах, бүтээлчээр холилдолтын сүнслэг холбоос болсон байна. “Торгоны зам”-ын дагуух үндэстнүүд туульсыг төлөөлсөн аман өвийг амьд тусгаж, Хятадын соёл иргэншлийн олон үндэстэн нэгдсэн хэлбэр бүрэлдэн бий болсон нарийн төвөгтэй түүхэн үйл явц болон соёлын хөдөлгөгч хүчийг гэрчилсэн байна. Энэ бүс нутгийн олон үндэстний ардын утга зохиолын хуваалцсан өгүүлэмжийн ген (сэдэв)-ийг системтэй судлах нь Хятадын утга зохиолын уламжлалын бүтцийн тогтолцоог илүү бүрэн дүүрэн бүтээх, соёлын харилцан яриаг дэмжих, “Нэг бүс нэг зам”-ын хүмүүнлэгийн солилцоог гүнзгийрүүлэхэд чухал академик үнэ цэнэ болон практик ач холбогдолтой юм. Энэ судалгаа нь хараахан дуусаагүй бөгөөд түүний өргөн уудам орон зай нь илүү нэгдсэн, бүтээлч онол арга зүй болон практикийг шаардаж байна.

Ном зүй

Ринчиндорж. (1999). *Жангар судлал*. Хөх хот: Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн газар. [Rinchindorj. Jangar sudlal. [Jangar studies]. Hökhkhot: Inner Mongolia University Press.1999.]

Пропп, Н. (2006). Үлгэр домгийн хэлбэр судлал, Жя Фангийн орчуулга, Бээжин: Жүнхуа номын товчоо, 2006 оны хэвлэл. [Propp, V. Ülger domgiin khelber sudlal. [Morphology of the Folktale [Gushi Xingtai Xue] (F. Jia, Trans.). Beijing: Zhonghua Book Company. 2006.]

Lang Ying. (1999). Манас судлал, Хөх хот, Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн газар. [Lang, Y. Essays on Manas. [Manas Lun]. Höhhot: Inner Mongolia University Press.1999.]

Адил Жуматурди. (2014). Түрэг хэлт үндэстнүүдийн баатарлаг туульсын бүтцийн загварын шинжилгээ, Үндэстний утга зохиол судлал, 2014 оны 4-р дугаар. [Jumaturdi, A. An Analysis of the Structural Patterns of Heroic Epics of Turkic-Speaking Peoples. Studies of Ethnic Literature, (4). 2014.]

Хуан Жүншиан. (2016). Казах үндэстний туульсын мотив (сэдэв)-ийн нийлмэл хэв маяг, Баруун хойд үндэстний судлал, 2016 оны 4-р дугаар. [Huang, Z.

Motif combination types in Kazakh epics. Northwest Ethno-National Studies [Xibei Minzu Yanjiu], (4), 2016.]

Нагасава Казутоши. (1990). Торгоны замын түүхийн судалгаа. Жүн Мэйжүгийн орчуулга. Тяньжин: Тяньжингийн эртний номын хэвлэлийн газар. [Nagasawa Kazutoshi. Studies on the History of the Silk Road (Sichou Zhilu Shi Yanjiu) (M. Zhong, Trans.). Tianjin: Tianjin Ancient Books Publishing House, 1990.]

Жеральд Принс. (2016). Хүүрнэл зүйн толь бичиг, Чяо Гүочян, Ли Шяоди нарын орчуулга, Шанхай: Шанхайн Орчуулгын Хэвлэлийн Хороо. [Jeralid Princ. Khüürnel züin toli bichig. [Dictionary of Narratology. Shanghai: Shanghai Translation Publishing House. 2016.]

Open access: This is an open access article distributed in accordance with the Creative Commons Attribution Non-Commercial (CC BY-NC 4.0) license, which permits others to distribute, remix, build upon this work non-commercially, and license their derivative works on different terms, provided the original work is properly cited, appropriate credit is given, any changes made indicated, and the use is non-commercial. See: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>